

هنر کتاب‌آرایی در ایران

■ تاریخ هنر ایران در دوره‌ی اسلامی: کتاب‌آرایی

■ تألیف: دکتر زهرا رهنورد

■ تهران، سمت، چاپ اول ۱۳۸۶، ۳۲۳ صفحه

تا پایان دوره‌ی سلجوقی» اشاره شده و در انتها نیز به معرفی نسخه‌ای از قرآن مجید که در این دوران کتابت یافته، پرداخته است.

فصل دوم «کتاب‌آرایی در دوره‌ی ایلخانان تا ظهور تیمور»: حمله‌ی مغولان به ایران در سال ۶۰۸ ق دوره‌ی تاریکی، هرج و مرج و آشفتگی در تاریخ ایران است که بسیاری از شهرها و مراکز تمدنی از میان رفت و نیز بسیاری از ایرانیان کشته شدند. پس از آن که مغولان ایران حکومت ایلخانان را تأسیس کردند، کم‌کم اوضاع آرام‌تر شد و پس از روی کار آمدن غازان و احیای اقتصادی و سیاسی در ایران زمینه برای احیا و رشد فرهنگی ایران فراهم شد و به تبع آن، هنر و فرهنگ بار دیگر مورد توجه قرار گرفت که وزیر کارآمد غازان - خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی - نقش مهمی در این زمینه داشت. خواجه رشیدالدین با تأسیس ربع رشیدی در تبریز در احیای هنر کتاب‌آرایی نقش مهمی داشت زیرا کتابخانه‌های این مجتمع فرهنگی برای تأمین کتب خود، کارگاه‌های کتاب‌سازی ایجاد کرده بودند. از ویژگی‌های خاص این دوره می‌توان به تأثیر هنر چینی شکل‌گیری مینیاتور ایرانی اشاره کرد. پس از سقوط ایلخانان، امرای محلی چون آل اینجو در فارس، آل مظفر در کرمان و آل جلایر در غرب ایران و عراق قدرت گرفتند که دربارهای آنان محلی برای حمایت و تشویق هنرمندان بود، به‌خصوص آل مظفر که بعدها نقش ویژه‌ای در شکل‌گیری سبک شیراز در کتاب‌آرایی دوره‌ی تیموری داشته است.

در اواخر فصل به «شیوه‌ی تزئین کتاب در دوره‌ی مغول تا ظهور تیمور» اشاره شده و در انتهای فصل به معرفی چند نسخه معروف این دوران پرداخته شده است از جمله صحاح اللغه، منتخب دیواها، کلیات عطار نیشابوری و نهج البلاغه.

فصل سوم «توجه امرای تیموری به هنر کتاب‌آرایی و هنرمندان»: حمله‌ی تیمور به ایران برای ایران فاجعه‌ای تاریخی بود که ویرانی‌های

در این کتاب روند و سیر تاریخی «هنر کتاب‌آرایی» از پیش از اسلام تا اواخر دوره‌ی قاجاریه و اوج و فرودهای این هنر که ارتباط مستقیمی با امیال و خواسته‌های شاه و شرایط اقتصادی و سیاسی کشور داشته، مورد بررسی قرار گرفته است. کتاب «تاریخ هنر ایران در دوره‌ی اسلامی: کتاب‌آرایی» شامل: یک مقدمه، شش فصل، تصاویر، شرح اصطلاحات کتاب‌آرایی و فهرست منابع و ماخذ است.

مقدمه‌ی کتاب بسیار کوتاه و به‌اختصار به اصطلاح کتاب‌آرایی، معانی و هنرها و صناعی که به آن مربوط می‌شود و هم‌چنین تغییراتی که در دوره‌های مختلف تاریخی در این هنر ایجاد شده، پرداخته است.

فصل اول «هنر کتاب‌آرایی در قرون اولیه‌ی اسلام تا آغاز دوره‌ی سلجوقی»: در ابتدا به‌اختصار به کتاب‌آرایی پیش از اسلام پرداخته است. اکثر اسناد و نسخه‌های آن دوران به دلایلی چون آتش‌سوزی یا مخالفت‌های مذهبی از میان رفته است و تنها از روی آثار باقی‌مانده از مانویان می‌توان به الهام‌گیری هنر اسلامی از سبک و شیوه‌ی کتاب‌آرایی پیش از اسلام پی برد. پس از تسلط اعراب بر ایران، مدت‌ها فرهنگ و تمدن ایرانی مورد بی‌توجهی قرار گرفت تا آن‌که کم‌کم حکومت‌های ایرانی چون طاهریان، سامانیان و آل‌بویه قدرت گرفتند و برای نشان دادن عظمت خود درصد برآمدند تا دربارهایی باشکوه چون دوره‌ی ایران باستان ایجاد کنند، این روند در دوره‌ی غزنویان و سلجوقیان نیز تداوم پیدا کرد. این دو سلسله اگرچه ترک‌نژاد بودند، اما اهمیت خاصی برای زبان و فرهنگ ایرانی قائل بودند و زمینه‌ی لازم را برای رشد آن فراهم آوردند. با تأسیس کتابخانه‌های فراوان در این دوره که به همت افراد قدرتمندی چون خواجه نظام الملک صورت گرفت، زمینه برای رشد کتاب‌آرایی فراهم شد.

در پایان این فصل به «معرفی شیوه‌ی تزئین کتاب از قرون اولیه‌ی اسلام

شاهان تیموری چون شاهرخ، بایسنقر میرزا، الغ بیگ و سلطان حسین میرزا بایقرا در رشد و شکوفایی فرهنگ ایران نقش فراوانی داشتند و با تأسیس کتابخانه‌های فراوان و جمع‌آوری و سفارش نسخ خطی باارزش و نفیس عصر طلایی هنر کتاب‌آرایی را آغاز کردند

گسترش هنر شد، تنها با روی کار آمدن کریم خان زند در سال ۱۱۶۵ ق علاقه و توجه او باعث رواج موقت فرهنگ و هنر شد که با مرگ او نیز از میان رفت.

در انتهای فصل به «تحولات کتاب‌آرایی در دوره صفویه و پس از آن تا قاجار» پرداخته شده و سپس به معرفی چند نسخه پرداخته شده است: خمسه‌ی جامی، ظفرنامه‌ی تیموری، دیوان امیر شاهی سبزواری، دیوان حافظ، کلیات سعدی، خمسه‌ی نظامی و دیوان خطایی.

فصل پنجم «توجه پادشاهان قاجاریه به هنر کتاب‌آرایی»: پس از سال‌ها آشوب، آقامحمدخان قاجار توانست قدرت را در اختیار بگیرد و امنیت نسبی را در ایران برقرار سازد، دوران کوتاه سلطنت او به درگیری و جنگ گذشت اما جانشین او، فتحعلی‌شاه، فردی علاقمند به ادبیات، شعر، تاریخ بود و خودش نیز با تخلص (خاقان) شعر می‌سرود به همین جهت هنر کتاب‌آرایی موردتوجه قرار گرفت. در دوران سلطنت ناصرالدین شاه نیز هنر کتاب‌آرایی هم‌چنان از رونق برخوردار بود اما از اواخر دوره‌ی ناصری با گسترش صنعت چاپ که گرایش به نسخ خطی را کم کرد، به‌تدریج هنر کتاب‌آرایی نیز از رونق و رواج افتاد.

در این فصل پس از «تحولات کتاب‌آرایی در دوره‌ی قاجار از لحاظ شکل و تزئین صفحات» به معرفی نسخ معروف این دوره پرداخته شده است: شاهنامه، مثنوی مولوی، کلیات سعدی، خمسه‌ی نظامی و قرآن مجید. سپس در ارتباط با «ورود چاپ سربی و سنگی به ایران در دوره‌ی قاجار» صحبت شده و نسخ چاپ سنگی معروف این دوره چون: شاهنامه، دیوان حافظ، کلیات سعدی، خمسه‌ی نظامی و قرآن کریم مورد بررسی قرار گرفته است و در انتهای فصل نیز درباره‌ی «کلیات کتاب‌آرایی دوره‌ی قاجار» که شامل آرایش صفحات، نقوش و رنگ است، پرداخته شده است.

فصل ششم «مروری بر تحول صفحه‌آرایی در مینیاتورهای نسخ خطی از قدیم‌ترین نسخ تا دوره‌ی قاجار»: در این فصل به تحولاتی که در زمینه‌ی کتاب‌آرایی از دوران بعد از اسلام تا اواخر دوره‌ی قاجاریه رخ داده، پرداخته شده است هم‌چنین با مقایسه‌ی نمونه‌های کتاب‌آرایی هر دوره، شرح کاملی از این نسخ داده شده و تغییرات و تفاوت‌هایی که در هر دوره ایجاد شده، مورد توجه قرار گرفته است.

حجم قابل‌توجهی از کتاب به تصاویر (نسخ خطی) اختصاص دارد که با کیفیت خوبی به چاپ رسیده و در ذیل هر تصویر نیز نام نسخه و محل نگهداری آن ذکر شده است. سپس، در چند صفحه تحت عنوان «شرح اصطلاحات کتاب‌آرایی» به شرح و توصیف این اصطلاحات پرداخته شده است و در انتهای کتاب نیز منابع و مأخذ ذکر گردیده است.

فراوانی را در پی داشت، تیمور جنگجوی بی‌رحم بود؛ ولی علاقمند بود تا دربار خود را در سمرقند با حضور شاعران، هنرمندان، عالمان و صنعتگران باشکوه سازد. پس از او فرزندان او که تحت تأثیر این هنردوستی او قرار گرفته بودند، نقش مهمی در شکوفایی هنر و فرهنگ ایران داشته و دربار آنان محل تجمع هنرمندان و شاعرانی چون بهزاد و جامی بود. شاهان تیموری چون شاهرخ، بایسنقر میرزا، الغ بیگ و سلطان حسین میرزا بایقرا در رشد و شکوفایی فرهنگ ایران نقش فراوانی داشتند و با تأسیس کتابخانه‌های فراوان و جمع‌آوری و سفارش نسخ خطی باارزش و نفیس عصر طلایی هنر کتاب‌آرایی را آغاز کردند، به‌طوری‌که دوره‌ی تیموری را دوره‌ی شکوفایی هنر کتاب‌آرایی در ایران می‌دانند. پس از تیموریان و قدرت‌گیری ترکمانان آق‌قویونلو و قراقویونلو، کتاب‌آرایی نیز تحت تأثیر اوضاع آشفته‌ی سیاسی و اقتصادی بار دیگر رونق خود را از دست داد.

پس از بررسی «تحولات کتاب‌آرایی در دوره‌ی تیموری از لحاظ فرم و تزئین صفحات» مؤلف به معرفی چند نسخه‌ی مهم این دوران پرداخته است از جمله شاهنامه‌ی بایسنقری، مثنوی مولوی، کلیات سعدی، خمسه‌ی نظامی و امیر خسرو دهلوی و قرآن مجید. در انتهای فصل نیز به «کلیات کتاب‌آرایی در دوره‌ی تیموری» شامل آرایش صفحات، نقوش و رنگ اشاره شده است.

فصل چهارم کتاب «توجه پادشاهان صفوی به هنر کتاب‌آرایی»: شاه اسماعیل اول با شکست آق‌قویونلوها در سال ۹۰۷ ق سلسله‌ی صفوی را پایه‌گذاری کرد، او فردی هنردوست و ادب‌پرور بود و توجه خاصی به هنر و فرهنگ داشت و هنرمندانی چون بهزاد و شاه محمود خوش‌نویس در دربار او حضور داشتند. جانشین او، شاه طهماسب نیز به خوش‌نویسی و نقاشی علاقمند بود، برادران او سام میرزا و بهرام میرزا نیز افراد هنر‌پروری بودند. در نتیجه هنر کتاب‌آرایی در این دوره از رونق زیادی برخوردار شد و به دستور شاه طهماسب در تبریز کارگاه‌های کتاب‌سازی ایجاد شدند اما از سالی ۹۴۱ ق شاه طهماسب بنا بر دلایل مذهبی که «نگارگری را مناهای دین اسلام» می‌دانست از کتاب‌آرایی روی‌گردان شد، این مسأله باعث مهاجرت بسیاری از هنرمندان به دربار همایون گورکانی، پادشاه هند در سال ۹۵۰ ق شد. پس از این تحولات، هنر کتاب‌آرایی در دوره‌ی صفوی دیگر از رونق و رواج چندانی برخوردار نشد و توجه شاه عباس اول نیز در این زمینه چندان مؤثر نبود. پس از سقوط صفویه و روی کار آمدن افغان‌ها، فرهنگ و هنر ایران و به‌تبع آن، کتاب‌آرایی نیز از رونق افتاد. در دوران نادرشاه افشار نیز جنگ و درگیری‌های مداوم مانع رشد و